Małgorzata Ostrówka, Ewa Golachowska

Instytut Sławistyki PAN

Warszawa

BOBRUJSZCZYZNA – OJCZYZNA FLORIANA CZARNYSZEWICZA W CZORAJ I DZIŚ (RAPORT Z BADAŃ TERENOWYCH)*

1. Cel wyjazdu

Badania terenowe w Bobrujsku i okolicach są częścią podjętych w ostatnim czasie badań, skupiających się na dwóch głównych zagadnieniach. Po pierwsze – dotyczą one języka religii katolików na szeroko pojętych dawnych Kresach północno-wschodnich; po drugie wiążą się z osobą Floriana Czarnyszewicza, pochodzącego z Bobrujszczyzny autora kilku powieści, z których najbardziej znana, *Nadberezyńcy*, porównywana jest do *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza. Naszym zadaniem było zatem dotarcie do miejscowej parafii rzymskokatolickiej i zorientowanie się w sytuacji Kościoła katolickiego na tym terenie, liczebności wiernych oraz dystrybucji funkcjonalnej języka/języków w praktykach religijnych. Ponadto naszym zamiarem było skonfrontowanie obecnych realiów z rzeczywistością opisaną w powieści Czarnyszewicza – chodziło głównie o nazwy ojkoniczne i antroponimiczne.

2. Bobrujsk i okolice w przekroju historycznym

Obecnie miasto leży po obu stronach rzeki Berezyny przy ujściu Bobrujki. Pierwsze wzmianki o Bobrujsku pojawiły się w źródłach pisanych dość późno – mianowicie dopiero w 1387 roku w przywileju króla Jagiełły, na mocy którego województwo trockie wraz z przyległościami przekazywał on swojemu bratu Skirgajle [Hенадавец 1998: 9]. Stąd wniosek, że do tego czasu Bobrujsk nie wchodził w skład

* Artykuł ten w postaci skróconej został opublikowany w: „Lublin. Kultura i Społeczeństwo”, nr 6 (36) listopad-grudzień 2010, s. 93–101.

Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najprawdopodobniej został doń przyłączony dopiero w 1359 roku, kiedy Olgierd najechał księstwo smoleńskie i zdobył Mścisław, Posoże i Naddnieprze. W 1413 roku Bobrujsk został centrum starostwa, będącego częścią województwa wileńskiego. Starostowie, wywodzący się między innymi z takich rodów, jak Gasztołdowie, Glebowicze, Pacowie, Radziwiłłowie, Tryznowie, mieli siedzibę w zbudowanym w XVI wieku zamku [Чаронка 2010: 3]. Z racji położenia miasto często grabili i niszczyli Tatarzy krymscy i wojska moskiewskie (XVI wiek). Potem przez pewien czas rozwijało się pomyślnie i na początku XVII wieku liczyło około pięciu tysięcy mieszkańców, było w nim 15 ulic, 409 domów i 75 sklepów. Istniały już cerkwie św. Mikołaja i św. Ilii, a także Świętej Przemysły. W 1618 roku rozpoczęli tu działalność jezuici, którzy przybyli z Nieświeża. W 1625 roku, przy poparciu wojewody Piotra Tryzny, jezuici zbudowali swoją rezydencję i kościół farny św. Apostołów Piotra i Pawła (wcześniej, w roku 1615, Piotr Kazimierz Tryzna pobudował drewniany kościół, ufundowany przez Zygmunta III). Ponadto przekazał zakonnikom majątki Garbacewicze, Rynia, Ustajła [Генадавец 1998: 21, 23]. Zakon prowadził tam działalność aż do swojej likwidacji [*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*: 266]. W latach 1630–1633 przełożonym domu zakonnego w Bobrujsku był Andrzej Bobola, nazywany Apostołem Polesia, zamęczony przez Kozaków w czasie powstania Chmielnickiego. Wtedy także (1648) Kozacy pod dowództwem atamana Poddubickiego, opanowawszy miasto, wymordowali zamożną szlachtę, ograbili kościół, po czym wspólnie z mieszczanami bronili się zaciekle przed oblegającymi wojskami litewskimi. Dopiero Janusz Radziwiłł zmusił ich do złożenia broni.

Podczas wojny polsko-rosyjskiej i potopu szwedzkiego Bobrujsk przechodził z rąk do rąk, między innymi miasto napadli kozacy hetmana Żołotarenki, którzy spalili i prawie doszczętnie wyniszczyli ludność polską i niemiecką.

W 1671 roku miasto liczyło zaledwie 170 domów. W 1682 roku król polski Jan III Sobieski nadał mu liczne przywileje, dzięki którym zaczęło podnosić się z upadku, ale już w 1708 roku znów ucierpiało po przemarszu wojsk rosyjskich i szwedzkich. Dodatkowo wyniszczyły je epidemie: w 1707 (cholery), 1709 i 1715 (dżumy). W 1741 roku w Bobrujsku było zaledwie 150 domów, powoli jednak, w dużej mierze za sprawą jezuitów¹, miasto dźwigało się z ruin. Przy barokowym kościele zakonnicy zorganizowali szkołę, teatr, browar i pracownie stolarskie [Чаронка 2010: 3]. W 1793 roku miasto weszło w skład Imperium Rosyjskiego, jezuitów wypędzono, szkołę zamieniono na powiatową (gdy na mocy ukazu Katarzyny II z 1795 roku Bobrujsk stał się stolicą powiatu). Rok później nadano mu także herb – maszt z dwoma skrzyżowanymi drzewami, jako symbol miejscowych masztowych lasów, które wycinano, a pozyskane z nich drewno spławiano do Rygi.

W 1803 roku utworzono Wileński Okręg Oświatowy, w którego skład wszedł też Bobrujsk. Kuratorem tego okręgu został książę Adam Czartoryski. W szkołach

¹ W 1720 roku przy rezydencji jezuitów otwarto przytułek dla zbiedniałej szlachty [Генадавец 1998: 33]

Bobrujska i powiatu bobrujskiego językiem wykładowym był polski, ale nauczano też rosyjskiego [Хенадавец 1998: 41].

W 1832 roku utworzono Białoruski Okręg Oświatowy z centrum w Witebsku. W tym samym roku jezuici zakończyli swoją działalność w Bobrujsku. W 1840 roku w szkole powiatowej zniesiono język polski jako wykładowy [Хенадавец 1998: 78], a w 1862 także w trzyklasowym gimnazjum szlacheckim [Хенадавец 1998: 94]. Za to 20 sierpnia 1869 roku przywrócono język polski w kościele [Хенадавец 1998: 99].

Bobrujsk miał położenie strategiczne, toteż w obliczu ofensywy wojsk napoleońskich w roku 1810 rozpoczęto tu budowę twierdzy. Pomysłodawcą lokalizacji i częściowo autorem planów był Teodor Narbutt, generalnym autorem planów – Karol Operman. Przedsięwzięcie było ogromne, przewidywano, że w twierdzy będzie stacjonować 25 tysięcy wojska (według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* – 14 tysięcy). Już w 1812 roku twierdza była gotowa. Podczas kampanii napoleońskiej bezskutecznie oblegała ją dywizja piechoty pod dowództwem generała Dąbrowskiego. W późniejszym okresie była miejscem zsyłki więźniów politycznych (karę odbywało tam między innymi kilku dekabrystów), uważanym za jedno z najstraszniejszych więzień.

O ile w twierdzy panował porządek i wręcz nowoczesność (w tym okresie należała do pierwszej klasy tego typu umocnień), o tyle w miasteczku – brud, ulice nie wysychały z błota nawet latem [Чаронка 2010: 12]. Dzięki usytuowaniu tu twierdzy Bobrujsk dość szybko otrzymał połączenie drogowe z Moskwą (1848 droga Moskwa–Warszawa) i kolejowe (1873) z Libawą (ob. łotewska Liepāja). Te komunikacyjne udogodnienia, a także spławna rzeka przyczyniły się do rozwoju handlu, który znajdował się głównie w rękach Żydów, powstawały też niewielkie fabryki (np. mydła, świec, wódek, piwa, miodu, cegielnie, cukrownia), na przełomie XIX i XX wieku było ich już 19. Wraz z rozwojem gospodarczym wzrastała też liczba ludności, pod koniec XIX wieku wynosiła ponad 37 tys. (w tym prawie 5 tys. liczył garnizon wojskowy). Niżej przedstawiamy dynamikę rozwoju ludności Bobrujska.

Mieszczanie zakładali też drukarnie, do miasta przyjeżdżały zespoły teatralne. W roku 1881 (od maja do września) i 1882 (latem) odbyły się 24 przedstawienia.

Od 1901 roku zaczęły się tworzyć grupy zwolenników „Iskry”, odbywały się zebrania poświęcone pamięci dekabrystów, bolszewicy organizowali nielegalne wiece młodzieżowe. W 1904 roku bobrujscy robotnicy po raz pierwszy obchodzili 1 maja jako święto pracy. Rok 1905 był dość burzliwy – dochodziło do strajków i demonstracji robotników, drukowano ulotki. Przez kolejne lata ruch rewolucyjny nasilał się: powstawały tajne organizacje partyjne, podziemne drukarnie, związki zawodowe.

W 1907 roku w Bobrujsku otwarto pierwszy kinoteatr, którego właścicielem był mieszczanin Fajnberg, zorganizowano 2-letnie kursy pedagogiczne, a w roku szkolnym 1907/1908 w bobrujskim gimnazjum żeńskim (Aleksiejewskim) wprowadzono klasę przygotowawczą i klasę ósmą (pedagogiczną). Miejskowa straż pożarna zorganizowała własną orkiestrę, w której grali głównie żydowscy chłopcy. Oprócz gry na instrumentach nauczano ich także języka starożydowskiego. Środki materialne na tę działalność dawali Żydzi [Хенадавец 1998: 134–135].

Tabela. Dynamika rozwoju ludności w Bobrujsku w latach 1800–1911

Płeć / narodowość / wyznanie / zawód	1800	1837	1843	1849	1852	1858	1861	1896	1911
Ogółem w danym roku	2180	10384	5701	31187	6222	26658	14145	33348	41361
Mężczyźni	1093	5856	3063	27278	3137	15655	7143	19017	23166
Kobiety	1087	4528	2638	3909	3085	11003	7002	14331	18195
Kupcy	305	611	58	501	–	–	–	401	–
Duchowni	32	34	–	22	–	–	–	95	–
Wolni obywatele	–	9358	–	6077	–	–	–	22975	–
Wojskowi niskiej rangi	–	–	–	23166	–	–	–	5601	–
Prawosławni	319	–	–	–	–	–	–	11572	13210
Katolicy	354	–	–	–	–	–	–	1931	1829
Protestanci	–	–	–	–	–	–	–	21	385
Staroobrzędowcy	–	–	–	–	–	–	–	500	508
Żydzi	–	–	–	–	–	–	–	19125	25241 ²

Źródło: materiały otrzymane w Muzeum Krajoznawczym w Bobrujsku.

W roku 1908 wyłożono brukiem pierwszą ulicę w Bobrujsku – ul. Murawjowa (ob. Socjalistyczna). Do roku 1914 wybrukowano jeszcze dwie. Pozostałe latem to-
nęły w kurzu, a jesienią i zimą w błocie, były czyszczone tylko przed wizytacjami
gubernatora lub cara³. Latarnie gazowe oświetlały zaledwie kilka centralnych ulic.
Jeśli dodamy do tego jeszcze fakt, że mieszkańcy przedmieścia Mińskiego i Bere-
zyńskiego korzystali z wody rzecznej, do której nieco wyżej spuszczano ścieki z gar-
nizonu i szpitala (częściowo też dowożono wodę pitną beczkowozami), otrzymamy
obraz miasta brudnego i pełnego chorób (suchoty, szkarlatyna, odra, dyfteryt, dur
brzuszy, dyzenteria) [Генадавец 1998: 142].

² Bobrujsk słynął z dużego skupiska ludności żydowskiej. Na przełomie XIX i XX wieku Żydzi stanowili około 70% mieszkańców miasta, choć nie brali czynnego udziału w jego życiu społeczno-kulturalnym. Raczej izolowali się od pozostałych grup narodowościowych. Zajmowali się rzemiosłem, handlem, lichwiarstwem, posiadali karczmy i domy zajezdne, byli dzierżawcami, kolejarzami. Większość z nich przybyła do miasta w poszukiwaniu pracy – szczególnie przyciągała ich praca w twierdzy (większość mieszkańców brała udział w jej zaopatrywaniu). Żydowska społeczność Bobrujska była jedną z największych i najbogatszych w Rosji – miała swoje synagogi, szkoły, szpitale, towarzystwa dobroczynne. Bogaci żydowscy przemysłowcy zakładali fabryki, tartaki, otwierali banki i sklepy. Jednak większość bobrujskich Żydów żyła w biedzie. Najbardziej znane nazwiska: historyk Samuel Łoziński, literat Izaak Nisenbaum, poeta Dawid Szymonowicz [Чаронка 2010: 16].

³ Car Mikołaj I odwiedził miasto w 1916 roku w celu przeglądu wojsk – odbyła się parada woj-
skowa, wspólny obiad z żołnierzami oraz nabożeństwo w cerkwi [Генадавец 1998: 145].

W 1910 w mieście zaczęła działać radiostacja. W latach 1911 (11 sierpnia) – 1912 (16 maja) ukazywała się gazeta „Бобруйские отклики” („Echo Bobrujskie”). Dwa lata później pojawił się „Бобруйский курьер” („Kurier Bobrujski”). Od 1916 roku pismo miało dodatek „Telegramy”, wychodziło do 9 listopada 1919 roku.

W roku 1913 w Bobrujsku funkcjonowało sześć gimnazjów: męskie (20 nauczycieli, 370 uczniów), Aleksiejewskie żeńskie (26 nauczycieli, 358 uczennic), prywatne męskie Hadyckiego-Ćwirko (19 nauczycieli, 281 uczniów), prywatne żeńskie Iljińskiej (26 nauczycieli, 323 uczennic), prywatne żydowskie żeńskie Łazarowej (12 nauczycieli, 218 uczennic), prywatne żydowskie żeńskie Jakiersberga (10 nauczycieli, 178 uczennic). Prawdopodobnie w niektórych gimnazjach odbywały się też lekcje języka polskiego, jednak nie było w mieście szkoły z polskim językiem wykładowym. Programy nauczania w szkołach męskich i żeńskich były różne – chłopcy po ukończeniu ośmiu klas gimnazjum mogli kontynuować naukę na uniwersytetach (ci, którzy ukończyli szkoły ze złotym lub srebrnym medalem, dostawali się na studia bez egzaminów); dziewczęta po ukończeniu siedmiu klas gimnazjum otrzymywały prawo do nauczania w szkołach początkowych, po ukończeniu klasy ósmej (pedagogicznej) mogły pracować jako nauczycielki domowe, otrzymywały też prawo wstępu na wyższe kursy bez egzaminów [Генадавец 1998: 141]. 15 października 1917 roku otwarto Szkołę Artystyczną Rysunku, Malarstwa i Sztuki Dekoracyjnej. Odbywały się w niej wykłady z historii sztuki, anatomii, perspektywy. Zapisy prowadzono między innymi w Domu Polskim przy ul. Romanowskiej [Генадавец 1998: 147].

W roku 1914, po wybuchu I wojny światowej, w Bobrujsku i okolicach przeprowadzono nabór rekrutów, sformowano z nich dwa pułki piechoty. Zorganizowano warsztaty, których zadaniem było zabezpieczanie potrzeb frontu. W tym samym okresie zanotowano pierwsze grabieże majątków ziemskich przez chłopów białoruskich. Oto fragment *Nadbereżyńców*, oddający atmosferę tych czasów:

Ale chłop porwany wyścigiem rabunku, stał się jak ten byk w walce rozjuszony, albo rozwścieczony pies: ślepy na czyny, głuchy na upomnienie, nieczuły na litość, o którą go las swym jękiem zdawał się błagać! [grabieże zaczęły się od masowej wycinki „pańskich” lasów – M. O.] Walił, znać, pustoszył, aż w końcu nadarzył się korzystniejszy przedmiot rabunku.

[...] żał się takim zrobiło, iż po trzechletniej walce za ojczyznę na równi z majątnymi, oni przy nich w życiu prywatnym znów pozostają nędzarzami. [...] Burżuje muszą podzielić się z nimi swym chlebem. [...] zbierali się w gromady [...] brali karabiny, które przynieśli wracając z wojska, strzelby, widły, drągi i szli zbrojnym tłumem do dworów na „rekwizycje”; rabowali, dzielili między siebie ziarno, snopy, bydło, owce, świny i wszelaki inny dobytek. [...]

Zapoczątkowany rabunek przez jedną wieś, zachęcał inną, przenosił się z dworu do dworu, obejmował kraj cały, przechodził w mord, pożogę, pogrom [Czarnyszewicz 2010: 203–204].

W 1917 powstały organizacje partyjne – bobrujski komitet Rosyjskiej Socjal-demokratycznej Partii Robotniczej, Komitet Tymczasowy, później przemianowany

na Radę Deputatów Robotniczych i Wojskowych. Na przełomie maja i czerwca 1917 roku w zakładach przemysłowych miasta wprowadzono ośmiogodzinny dzień pracy.

Latem 1917 roku na Białorusi zaczęły się tworzyć oddziały wojska polskiego. Początkowo składały się z Polaków – żołnierzy armii carskiej, później dołączyli do nich przeważnie młodzi chłopcy z Bobrujszczyzny. Oddziały te skupiły się w I Korpusie Polskim pod dowództwem gen. Józefa Dowbór-Muśnickiego, który wykształcenie wojskowe zdobył w rosyjskiej Nikołajewskiej Akademii Sztabu Generalnego w Petersburgu⁴. Już po kilku miesiącach Korpus liczył około 50 tys. żołnierzy. Początkowo byli oni rozkwaterowani w dworach i zaściankach szlacheckich kilku guberni. Później – od lutego 1918 roku – wszystkie jednostki skoncentrowały się w Bobrujsku i okolicach, gdzie walczyły z bolszewikami, chroniły polską ludność przed pogromami chłopskimi. Groziło to nawet ich przeobrażeniem w siły policyjne, jak chciała tego Rada Polska Ziemi Mińskiej. Stanowczo sprzeciwił się temu Józef Dowbór-Muśnicki, który nie chciał sprowadzić I Korpusu do roli strażników i obrońców majątków ziemskich. Mimo wszystko polscy żołnierze niejednokrotnie bronili ich przed grabieżą, co dodatkowo pogarszało stosunek białoruskich chłopów do Polaków.

Ludność polska z entuzjazmem witała wojsko polskie. W jej serca wstąpiła nadzieja na przyłączenie terenów nadberezynskich do niepodległej Polski. Oto cytat z powieści Floriana Czarnyszewicza⁵ *Nadberezyńcy*, ukazujący uczucia Polaków witających polskie oddziały w Bobrujsku:

Jakoż wychodząc na róg Puszkina, dosłyszał niedaleko z boku śpiew żołnierski. Kościk tak lubował się w marszu i śpiewie wojska, iż mimo niepokoju, jaki go trapił, zatrzymał się i słuchał patrząc w stronę, z której dochodził.

Melodia była nadzwyczaj miła, porywająca i jakby – nie sołdacka.

Niebawem ustała i w pół minuty zaczęło się wyłaniać czoło oddziału piechoty. Zawracało ku niemu. Z karabinami.

Liczył czwórki. – Trzydzieści pięć wszystkich było. – Za ostatnią ujrzał ku pewnemu zdziwieniu – tłum cywilów.

Oddział wyrównał się w cztery struny i gruchnął pieśń. [...]

Kościk osłupiał ze zdumienia: nie wierzył swym uszom i oczom.

⁴ Najsilniejszy, liczący ponad 20 tys. oficerów i żołnierzy I Korpus Polski z generałem Józefem Dowbór-Muśnickim na czele powstał w połowie 1917 na terenie Białorusi. Na przełomie 1917 i 1918 roku I Korpus wdał się w walki z oddziałami rewolucyjnymi. Generał Dowbór-Muśnicki zawarł umowę z Niemcami, na mocy której I Korpus Polski otrzymał status jednostki pomocniczej armii niemieckiej. Umowa nie przeszkodziła Niemcom rozbroić polskiej jednostki w maju 1918 roku, gdy polskie wojsko przestało być potrzebne [http://portalwiedzy.onet.pl/14102....korpusy_polskie,haslo.html] 17.01.2011.

⁵ Czarnyszewicz jako dziewiętnastoletni chłopak uczestniczył w walkach z bolszewikami, był także wywiadowcą, co w powieści odzwierciedlają losy Stacha Bałaszewicza – *alter ego* autora.

– Po polsku?!... Jezusie!... Śnię-że to ja, czy na jawie słyszę?! Polskie wojsko!... – szeptał utkwivszy wzrok w szeregi.

Buty, spodnie, bluzy i karabiny, jak u zwykłej ruskiej piechoty, ale na głowach maciejówki, a na nich orzełki polskie. I słowa płyną z ust polskie. Twarze młode, dziarskie, dumne.

– Równaj!... Raz, dwa, trzy! Raz, dwa, trzy! – podaje oficer komendę. Sto czterdzieści butów grzmi jak jeden, jak jeden kołysz się sto czterdzieści bagnatów. Rzekłbyś szczotka. [...]

Z tyłu postępował tłum miejscowych Polaków, dusz sto. Niektórzy, aby okazać legionistom szacunek, zdjęli czapki, wielu wrażliwych płakało ze wzruszenia.

– Ot, czego doczekali my! – mówiono. – Swoich polskich żołdatów. Po polsku śpiewają! Nie try, ale trzy mówią. Słuchajcie, ludcy rodzone, słuchajcie!... [Czarnyszewicz 2010: 136–137].

– Wojsko?!... Polskie?!... – zdumiał się [dziadek Kazika, stary Zdanowicz]. – Co ty pleciesz? [...] Starcowi oczy zaszyły łzami, wargi zaczęły drżeć i kurczyć się jak rozżalonemu dziecku.

– Po polsku śpiewają... szeptał. – Sama sobą będzie... To nie może być! Zapewne tak samo wyjdzie jak z tym manifestem. Nie, nie wierzę. Boże! – wznosił oczy ku niebu – daj mi pożyć jeszcze... [Czarnyszewicz: 140].

Po podpisaniu ugody z Niemcami Dowbór-Muśnicki, nie uzyskawszy poparcia Rady Regencyjnej, został zmuszony do złożenia broni i powrotu do Polski. Tym samym Bobrujsk znalazł się w rękach niemieckich. W listopadzie 1918 roku Armia Czerwona odbiła miasto. Niecały rok później – w sierpniu 1919 Bobrujsk zajęły ponownie wojska polskie i pozostały tam do lipca 1920 roku. Twierdza posłużyła wtedy jako obóz jeniecki dla czerwonooarmistów [Айсейчык 2010: 21].

Traktat ryski (1921) na zawsze udaremnił plany i marzenia Polaków. Białoruś Wschodnia pozostała w granicach Rosji Sowieckiej. Aby uniknąć represji, uczestnicy wojny polsko-sowieckiej 1919–1920 (wśród nich Czarnyszewicz) i bogatsi właściciele ziemscy opuścili strony rodzinne razem z wojskiem polskim.

W czasach radzieckich Bobrujsk znacznie się rozwinął. Twierdza nadal służyła wojsku. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych zasypano część suchych fos. Obecnie jest w stanie postępującej ruiny, choć niektóre obiekty zostały odnowione i prawdopodobnie istnieją plany dalszej rekonstrukcji.

Według danych spisu ludności z roku 1923 Bobrujsk liczył 36 656 mieszkańców: 19 619 Żydów, 11 341 Białorusinów, 2355 Rosjan, 1502 Ukraińców, 910 staroobrzędowców, 451 Polaków, 21 Tatarów, 110 nieznanej narodowości, 451 innych. W 1932 roku miasto liczyło już 62 300 mieszkańców, w tym 40 000 Żydów, a w 1939 roku 84 107 ludności [Маліноўскі 2008: 79], natomiast po zakończeniu II wojny światowej niewiele ponad 28 tysięcy. Z 7650 domów ponad 3000 spłonęło lub zostało zburzonych. Obecnie Bobrujsk liczy 215 092 mieszkańców. Białorusini stanowią 83,06%, Rosjanie 13,22%, Ukraińcy 1,89%, Żydzi 0,27%, Polacy 0,27%, inni 1,29%, [w:] <http://beold.wikipedia.org/wiki> 18.01.2011

3. Kościół katolicki na Bobrujszczyźnie w XX i XXI wieku

Pod rosyjskimi rządami katolicy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej nie mogli swobodnie budować świątyń, dlatego pożar parafialnego kościoła pod wezwaniem św. Piotra i Pawła w Bobrujsku, do którego doszło w 1902 roku, był dla społeczności katolickiej prawdziwym dramatem. Jednak w 1905 roku polityka wobec katolików stała się bardziej liberalna, toteż dzięki staraniom księdza Jana Krasowskiego, ze składek parafian, rozpoczęto budowę nowego neogotyckiego kościoła pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny [Kościół 1999: 188; Малиноўскі 2008: 72]. Świątynię wyświęcono w 1906 roku. Parafia liczyła 6000 wiernych, rozrzuconych po dużym obszarze wokół Bobrujska. Należały do niej również Osipowicze i dziesięć kaplic nawiedzanych regularnie przez proboszcza i wikarych [Kościół 1999: 188].

Pomimo przemian politycznych nabożeństwa w kościele bobrujskim odprawiane były do 1935 roku. Jednak wcześniej, w roku 1922, kościół rzymskokatolicki – podobnie jak inne świątynie Bobrujska – оголошено z wszelkich kosztowności. W roku 1934 kościół zamknięto, a duchownym zabroniono wykonywania posługi. W 1937 został aresztowany bobrujski proboszcz, ksiądz Feliks Wyliżyński, a w budynku świątynnym urządzono wystawę osiągnięć rolnictwa. W roku 1939 represje osiągnęły apogeum – zamknięto prawie wszystkie kościoły, a w dziesięciu formalnie działających nie było księży. Wielu z nich rozstrzelano lub zaginęli w więzieniach i łagrach [Kościół 1999: 81].

Trzyletni okres okupacji hitlerowskiej był czasem ponownego otwarcia kościoła. Funkcję proboszcza pełnił ksiądz niemiecki, z więzienia wyszedł dawny proboszcz, ksiądz Feliks Wyliżyński i również pełnił posługę duszpasterską. Jednak wraz z wkroczeniem Armii Czerwonej w czerwcu 1944 roku ten okres się zakończył. Ponownie zamknięto kościół i zabroniono sprawowania nabożeństw. W tym samym roku zmarł ksiądz Feliks Wyliżyński, pochowano go najpierw obok kościoła, a w roku 1967 przeniesiono na cmentarz przy ulicy Mińskiej. Jego grób stał się w czasach radzieckich miejscem spotkań modlitewnych katolików Bobrujska.

W tych czasach wierni, aby uczestniczyć w eucharystii i innych sakramentach, udawali się na Litwę, do Wilna. Stamtąd przywożono czasem księży. Spotkania modlitewne i nabożeństwa, jeśli obecny był kapłan, sprawowano w prywatnych domach. Gospodarze takich spotkań narażeni byli jednak na dotkliwe kary. Julia Śláz [Сляз] zapłaciła za udostępnianie swojego domu rokiem więzienia. W pamięci parafian zachowało się wspomnienie o sile jej charakteru, którego nie złamało nawet więzienie.

Od drugiej połowy lat pięćdziesiątych na Bobrujszczyznę przyjeżdżali księża z Grodzieńszczyzny i Litwy.

W 1988 roku z pieniędzy wiernych, głównie osób starszych, kupiono dom przy ulicy L. Czajkinej [Чайкінай] i oficjalnie zarejestrowano go jako dom modlitwy

wspólnoty rzymskokatolickiej. W 1989 roku parafianom oddano kościół [Kościół 199: 86]. Oto jak wspomina te czasy nasza informatorka:

(Где вы молились, когда не было ксендза) Da, domik był malitwiennyj. Kupili, katoliki sabrali sia i kupili domik i chadzili tuda malilisia. Malilisia. No skolko eto hadou było ja tak nie pomniu, no ja znaju szto ja chadziła tuda hod. Chaciela nauczycsa malicsa, patamu szto ja znała Otcze nasz Zdrovaś Maryja wot Wierzeń w Boga Ojca. Astalnoje dumaju no chodźby i czytać nauczyłasja, no dyk uże toże i rabotała, i dzieci, i chaciełosja. Każdoje waskriesieńje jeździła w etot domik wmieście, wmieście s etoj siostrój i malilisia. A patom uże dziewianostyje hody atkryli u Babrujskie [kościół], ja koje-szto znała. No ja wot nie znaju, eta uże on [domik] dołžen był kaściołu prynadlieżyć. Tak ci on ani padali, no ja eta nie znaju, no eto uże pajdziot koniecznie, choť i nie padali. Eto dla kaścioła uże budziet i patom nawierno dwie ženszczyny umirali i svaje kvartiry zawieszczali kaściołu.

W kolejnych latach głównym zadaniem proboszcza było z jednej strony wyremontowanie kościoła, a z drugiej praca wśród wiernych, z których wielu przez lata nie przystępowało do sakramentów.

Obecnie parafia liczy około 2000 wiernych. Do dekanatu bobrujskiego należy także filia w Hłusku, gdzie w nabożeństwach uczestniczy 150 osób, i w Kliczewie – 100 osób. W Bobrujsku w niedzielę odprawiane są trzy msze święte: dwie po białorusku, jedna po polsku.

4. Sytuacja językowa na badanym terenie

Wiadomości na temat ludności polskiej w Bobrujsku i okolicach od traktatu ryskiego do czasów obecnych nie mamy. Najprawdopodobniej tych, którzy posiadali własną ziemię i zostali zakwalifikowani jako kułacy, deportowano, podejrzanych o współpracę z polskim wojskiem zapewne skazano na karę śmierci (rozstrzelano). Wprawdzie, zgodnie z zasadami polityki leninowskiej, przez pewien czas po rewolucji październikowej każda narodowość mogła się swobodnie rozwijać – miała prawo do obsługi administracyjnej we własnym języku, organizowano więc polskie rady wiejskie (sielsawiety). Wobec ogromnej skali analfabetyzmu wprowadzono obowiązkowe kształcenie dzieci w języku ojczystym – masowo powstawały polskie szkoły, domy dziecka, izby-czytelnie, punkty likwidacji analfabetyzmu dla dorosłych, czyli tzw. likpunkty itp. Tworzono je na podstawie postanowienia Ludowego Komisariatu Oświaty z 1918 roku, zgodnie z którym było to możliwe „wszędzie tam, gdzie istnieje wystarczająca liczba uczniów danej narodowości dla otwarcia szkoły”. Minimalną liczbą było 25 dzieci w jednym wieku [Iwanow 1991: 178]. Nowy radziecki system szkolny, tzw. *gławnoje socjalnoje wospitanije* (*gławsocwos*), którego projektodawcą był Anatolij W. Łunaczarski, zaczęto wprowadzać w życie po 1921 roku. System ten obejmował szkolnictwo podstawowe i średnie, nauka trwała 9 lat

i była podzielona na dwa szereby: I – dla dzieci w wieku 8–13 lat i II – dla dzieci od 13 do 17 lat [Zasztowt 1997: 252].

Poniżej przedstawiamy wykaz szkół powiatu bobrujskiego z lat 1923/24, sporządzony na podstawie sprawozdania CPBO [Centralne Polskie Biuro Oświatowe] z marca 1924 roku⁶ (uczyło się w nich 717 uczniów, a wykładało 15 nauczycieli)⁷:

1. gm. gorodkowska – Huta III Międzynarodówki – 4 komplety – 3 nauczycieli,
2. gm. bacewicka – Olgino-Dubrowka – 4 komplety – 2 nauczycieli,
3. gm. paryczewska – Lipniki – 4 komplety – 1 nauczyciel,
4. gm. paryczewska – Szaciłowo – 4 komplety – 2 nauczycieli,
5. gm. scieńska – Zamień-Ryżesk – 4 komplety – 1 nauczyciel,
6. Oktjabr – Oktjabr – 4 komplety – 2 nauczycieli,
7. gm. czyczeryńska – miasteczko Osipowicze – 4 komplety – 1 nauczyciel,
8. gm. brońska – szkoła Prodwinska 4 komplety – 1 nauczyciel,
9. gm. bacewicka – szkoła Stefanowska – 4 komplety – 1 nauczyciel,
10. gm. gorbacewicka – szkoła Borska – 4 komplety – 1 nauczyciel,
11. gm. gorbacewicka – Omeljanow most – 4 komplety – 1 nauczyciel.

Polska oświata na Białorusi, mimo braków kadrowych i lokalowych, rozwijała się jednak tylko do momentu zakończenia radzieckiego eksperymentu polonijnego. Z chwilą wszczęcia represji w stosunku do ludności polskiej (ok. 1933) rozpoczęto także likwidację polskich szkół, którą zakończono w 1938 roku. Wówczas wszelkie przejawy polskiego patriotyzmu były traktowane jako polski nacjonalizm i groziły wywózką lub rozstrzelaniem. O skali zjawiska świadczy niewielki pomnik na cmentarzu w Prodwiniu, poświęcony ofiarom represji politycznych rozstrzelanym w latach 1937, 1938, 1940⁸.

Spółeczność polska na Bobrujszczyźnie, podobnie jak i na całej Białorusi radzieckiej, ulegała postępującej dezintegracji i asymilacji. Już w dwudziestoleciu międzywojennym zawierano coraz więcej małżeństw mieszanych, a brak czynnego kościoła spowodował powszechność związków cywilnych. Dzieci posyłano do szkół białoruskich, polszczyznę, nawet jeśli była językiem domowej komunikacji, stopniowo wyparła gwara białoruska, język rosyjski lub tzw. trasianka.

⁶ Więcej na ten temat między innymi w książce: I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka, B. Biesiadowska-Magdziarz, *Historia i współczesność języka polskiego na Białorusi Wschodniej. Polszczyzna pisana*, Warszawa 2008.

⁷ Źródło: NARB f. 4, op. 11, dz. 9, s. 34, 34 ob (Narodowe Archiwum Republiki Białorusi / Nacyjanalny Archiu Respubliki Bielaruś): zespół (fond) – f.; inwentarz (opis) – op.; sprawa (dzieło) – dz.; strona s.; skrót ob (oborot) oznacza, że informacja znajduje się na odwrocie karty.

⁸ Nazwiska uwidocznione na pomniku zapisano po rosyjsku – tu podajemy łacinką. Boki Aleksander, Boki Ignacy, Boki Józef, Boki Aleksander, Boki Flerka, Bołbas Roman, Swierż Kozimir, Swierż Feliks, Jankowski Aleksander, Jankowski Fiodor, Jadłowski Staś, Gowarowski Albert, Sokołowski Konstanty, Korotkiewicz Piotr, Swierż Franc.

Fotografia pomnika ofiar represji politycznych w Prodwinie

Częściowy obraz sytuacji socjolingwistycznej tuż przed II wojną światową uzyskaliśmy od naszej informatorki ze wsi Prodwino (oddalonej od Bobrujska o kilkanaście kilometrów), Franciszki Żurowej, z domu Wiszniewskiej, urodzonej w 1935 roku. Z jej relacji, a także z napisów nagrobnych na miejscowym cmentarzu można wysnuć wnioski, że mógł to być zaścianek szlachecki, ponieważ jej mieszkańców sąsiednie wsie nazywały szlachtą, a na cmentarzu powtarzają się nazwiska: Boki (13), Jadłowski (2), Osiecki (6), Wiszniewski (3), Swierz (3), Tracewski (3). Za szlacheckimi korzeniami mieszkańców przemawiają też fotografie na nagrobkach – kobiety o wymienionych wyżej nazwiskach nie mają na głowach chustek, lecz fryzury ułożone w loki i suknie z białymi kołnierzykami. Mężczyźni ubrani są w garnitury i mają podkreślone wąsy. Informatorka potwierdziła to także w czasie rozmowy:

(А может вы происходите из шляхты?) No nawierno tak. No papa nasz, jaż hawaryła, on wa wriemja wajny pahip, a my byli malienkije. A możet szto i hawarył, no nie pomniu, a patom jewo zabrali na wajnu i on pahip, wot, no a mama możet szto i hawaryła, dak pazabywali, ni abraszczali asobaha wnimańja.

Rdzenną mieszkanką Prodwina była matka informatorki – Sabina Feliksowna Wiszniewska, z domu Boka. Ojciec Feliks pochodził z jednej z sąsiednich wsi. Przed rewolucją październikową kandydatów na męża/żonę poszukiwano nawet

w dalszej okolicy – dowiadywano się, w jakiej miejscowości mieszkają „porządni” katolicy mający pannę lub kawalera, i posyłano swaty.

Domowym językiem w rodzinie Wiśniewskich była właśnie mieszkanka rosyjskiego i białoruskiego. Babcia prawdopodobnie mówiła po polsku, ale wcześniej umarła. Ilustruje to cytat:

Eto i był białoruskij wmieście s ruskim [...] a my, uże mama rabotała, kołchoz był, zabota. Pa polski uże asoba nie było kagda uczyć w jejo – rabota, rabota. [...] Babuszka, ana umierła, ana hawaryła pa-polski kaniesznie, no ja etaha nie pomniu, no ana razhawarywała pa-polski. A dzieduszka waapszcze rana umier, wot a babuszka razhawarywała s etaj doczkaj swajej.

Siostra matki mieszkała w mieście i ze swoją córką rozmawiała po polsku:

A mamina siostra u gorodzie żyła, wot eta [...] u niej doczka była Ała. Ana razhawarywała na polskom jazykie, siostra mamina.

Informatorka ukończyła siedem klas szkoły białoruskiej, co dodatkowo wpłynęło na utratę języka:

Abszczalisia na białaruskom i szkoła była [białoruskaja] czetyrie a patom [tri] – siem ja zakończyła, siem [klassow].

Zgodnie z dotychczasowymi obserwacjami dotyczącymi funkcjonowania języka to właśnie środowisko wiejskie, jako odizolowane od wpływów zewnętrznych, sprzyjało jego zachowaniu. W Prodwiniu mamy sytuację odwrotną – krewnie mieszkające w mieście posługiwały się polszczyzną, a mieszkanki wsi rozmawiały ze sobą mieszkanką gwary białoruskiej i rosyjskiego. Można snuć przypuszczenia, że język polski nie był językiem domowym już w pokoleniu babci informatorki. Tego, że mieszkając z siostrą matki w Bobrujsku, rozmawiały między sobą po polsku, trudno dowieść. A może większa anonimowość życia miejskiego pozwalała na rozmowę w domu po polsku? Środowisko wiejskie takiej anonimowości nie dawało – tam każdy wiedział o sąsiedzie prawie wszystko. Przymusowa praca w kołchozie, gdzie oprócz miejscowych zawsze pracowali przybysze z Rosji lub innych republik, także sprzyjała asymilacji – należało porozumiewać się w ogólnie zrozumiałym języku. Kobiety, zatrudniane zwykle do pracy przy inwentarzu żywym, najczęściej jako dojarki, nie miały czasu na zajmowanie się dziećmi i uczenie ich języka innego niż ogólnie przyjęty. Pozostał on jedynie w sferze praktyk religijnych, o czym będzie mowa niżej.

Dziś prawie nie można już odnaleźć śladów przedwojennych stosunków społeczno-kulturalnych w Bobrujsku i okolicach. Zresztą trudno wyciągać ogólniejsze wnioski po jednym krótkim wyjeździe badawczym. Jak już wspomniano, nastąpiła prawie całkowita asymilacja. Nie spotkałyśmy miejscowych osób identyfikujących się z polskością czy też mówiących po polsku. Nasi informatorzy potwierdzili, że

wśród rodowitych mieszkańców nie ma już osób polskojęzycznych, a ci, którzy władają choćby w małym stopniu polszczyzną, pochodzą z Białorusi Zachodniej.

Nowym zjawiskiem, znanym nam już z Grodzieńszczyzny, jest uczenie się polskiego przez młode pokolenie. Wzorem jest tu polszczyzna w wersji standardowej, która wchodzi w interferencje z językiem białoruskim i rosyjskim na wszystkich poziomach. Wprawdzie w Bobrujsku nie ma obecnie żadnych kursów języka polskiego, ale poprzedni proboszczowie sprzyjali nauce polskiego podejmowanej indywidualnie przez młode osoby związane z kościołem⁹. Niestety, nawet tych osób nie ma obecnie w Bobrujsku, ponieważ pracują w Mińsku.

Tak więc sytuacja socjolingwistyczna przedstawia się następująco: w mieście językiem prymarnym jest rosyjski z elementami białoruskiego. Język ten wykazuje duże zróżnicowanie idiolektalne. Na wsi wśród osób, które całe życie z niej nie wyjeżdżały, usłyszeć można jeszcze gwarę białorską (co potwierdza zasadę, że mieszkanie na wsi sprzyja jej zachowaniu). Polszczyzna obecna jest jedynie w liturgii i modlitwach najstarszego pokolenia. Na odprowadzanych po polsku mszach świętych polska jest liturgia słowa, natomiast kazanie i ogłoszenia duszpasterskie w języku białoruskim. Liczna obecność wiernych świadczyć może o przywiązaniu do języka polskiego jako języka liturgii. Potwierdzają to relacje naszych informatorów – wiemy, że czytają polskie modlitewniki i Pismo Święte. Ilustruje to następujący cytat:

Wot u mienia papina biblija jeszcze astałas', wam pakażu. U mamy byli staryje, staryje książeczki, dak my razdzielili mieźdu saboj i mnie papapa eta biblija, a trom siostram toże pa malitwieńniku. I vot ja zimoj, cipier ja mała czytaju, a zimoj, kak naczynajetsa dyk ja czytaju. [bukwy] malieńkije, no poka ja poka wižu, no pańjatnaja eta pańjatnaja takaja biblija pańjatnaja, mamina wsio.

Na badanym terenie nie ma też polskiej organizacji społeczno-kulturalnej. Przez trudny do określenia czas działał tu prawdopodobnie oddział Związku Polaków na Białorusi, ale z chwilą śmierci ostatniej ze starszych jego członkiń figuruje tylko na stronie internetowej miasta Bobrujsk. Rozmawialiśmy z osobą uważaną przez lokalne władze za przewodniczącego ZPB, który twierdzi, że nie ma organizacji, ponieważ nie ma chętnych nawet do zapisania się do niej, nie mówiąc już o jakiegokolwiek działalności, co ilustruje cytat:

Zdies' niet dawlienija Poliak, Bielarus, Russkij, absaliutna. I ludzi nie widziat nie-abchadimosti [...] ludzi tierjajut korni, nacjanalnas't'.

Młodzi, obserwując ostatnie wypadki związane z działalnością ZPB na Białorusi, zdystansowali się od niego. Przewodniczący uważa, że dużą rolę gra tutaj

⁹ Obecny proboszcz ma zdecydowanie białorską identyfikację, ale biegle mówi po polsku.

komercyjne i pragmatyczne podejście młodszego pokolenia (czyli: „Szto mnie dast Sajuz Paliakow?”, jakie będę miał wymierne korzyści). Sądziłyśmy, że pewnym magnesem mogłaby być Karta Polaka. Okazuje się jednak, że informacje na temat jej uzyskania są skąpe i w Bobrujsku trudno dostępne. Do tego należy dodać brak wymaganej do uzyskania Karty przynajmniej podstawowej znajomości języka polskiego. Ciekawostką, paradoksalnie, jest fakt, że przewodniczący sam zna polski tylko w stopniu biernym, tzn. czyta polskie teksty związane z jego hobby – numizmatyką. Posiada znaczne zbiory polskich monet od czasów najdawniejszych po obecne i dość gruntowną wiedzę z historii Polski. Ponadto on, jego żona i dzieci są wyznania prawosławnego, ale jego pradziadek był Polakiem i katolikiem. Uczestnicząc w różnych uroczystościach katolickich, stwierdził, że bardziej podobają mu się obrzędy katolickie:

[...] katolik był pra-pradziad, da, dzied Antoś. A uże pradziada siem’ja była bal-szaja, on zapisał – eta period riiewaliucyjy – i on zapisał [...] biełarusam [...]. Wot na dannyj mamient ja prawasławnyj, no kataliczieskije abriady mnie bolsze bliże [...] maja siestra [...] ani wienczalis’ w kastiole – kataliczieskij abrjad krasiwieje, łuczszje. Bolieje poniatien.

(А как вы воспитали своих детей?) Russkojazycznyje. Kries’c’ili, wsio tradicion-na. Ano prachodit pa radstwu prawasławje.

Uważa, że jeśli Polska będzie zwracać większą uwagę na sprawę odrodzenia kultury i oświaty w Bobrujsku, a kościół będzie oddziaływał na miejscową społeczność przynajmniej tak jak do tej pory, ludzie, mając wybór, będą zwracać się ku polskości i katolicyzmowi. Pytany o funkcjonowanie języka polskiego na wsi, stwierdził, że będąc dzieckiem (urodził się w 1941 roku), spędzał wakacje na wsi. W sąsiedztwie mieszkali przedstawiciele różnych narodowości, słychać było język polski, białoruski, rosyjski. Po dwóch tygodniach pobytu w rodzinnej miejscowości matki mówił płynnie gwarą białorską (oboje rodzice posługiwali się językiem białoruskim). Obecnie nawet na wsi trudno już usłyszeć białoruski. Z czasem utracił on białoruski na rzecz rosyjskiego i taki proces zachodził u każdego, kto na stałe wyjeżdżał ze wsi do miasta.

To samo mówiły nasze informatorki – spośród trzech siostr tylko najstarsza, która nigdy nie wyjeżdżała z rodzinnej miejscowości, zachowała najwięcej cech białoruskich. Dwie młodsze posługują się językiem rosyjskim z cechami białoruskimi.

5. Napisy nagrobne w Bobrujsku i okolicach

Cennym źródłem do badania sytuacji socjolingwistycznej są także napisy nagrobne. Analiza napisów cmentarnych – alfabetu, dat, szyku imienia i nazwiska, obecności imienia/imion rodziców czy też dodatkowych inskrypcji – pozwala na uzupełnienie danych dotyczących składu narodowościowego i wyznaniowego

miejsowości/parafii (przy czym na Bobrujszczyźnie jest to dość trudne, ponieważ większość napisów jest w cyrylicy). Można też określić cechy językowe społeczności, której członkami były osoby pochowane na danym cmentarzu. Analizą inskrypcji nagrobnych na byłych Kresach północno-wschodnich zajmowało się dotychczas kilku badaczy, są to między innymi (w kolejności chronologicznej): Wiaczesław Werenicz [1989, 1993, 2001], Jadwiga Kozłowska-Doda [1997, 2000], Irena Maryniakowa [2001], Anna Stelmaczonek [2002], Halina Karaś [w druku].

Podczas wyjazdu badawczego zwiedziłyśmy cztery cmentarze, gdzie sfotografowałyśmy 87 nagrobków: w Izjumowie (dawniej Duryńcze – 6), Domanowie (27), Prodwinie (31) i w Bobrujsku (23)¹⁰, co do których miałyśmy pewność, że pochowane w tych grobach osoby były Polakami (wskazywało na to nazwisko, imię lub imię ojca). Z tej liczby 33 inskrypcje zostały wyryte alfabetem łacińskim, czasami, szczególnie w miejscowościach wiejskich, nastąpiło pomieszenie czcionki łacińskiej z cyrylicą lub też liter wielkich i małych.

Sposób zapisu nazw osobowych związany jest z przedziałem czasowym, w którym dana osoba żyła. Napisy na grobach osób urodzonych około połowy XIX wieku, a zmarłych w latach 1900–1926, mają polski szyk, czyli „imię + nazwisko + (czasami) imię ojca/imiona rodziców/nazwisko rodowe”. W Izjumowie tak jest na wszystkich sfotografowanych grobach (6) – trzy z nich znajdują się w kaplicy i należą do rodziny Zabiełłów. Te, które znajdują się na cmentarzu, są praktycznie nie do odczytania – widać tylko fragmenty zapisu, co jednak pozwala określić język i schemat. W Domanowie są cztery nagrobki zachowujące polski sposób zapisu, w Prodwinie tylko jeden (osoba zmarła w 1909 roku), w Bobrujsku – siedem. Na cmentarzu w Prodwinie na dziewięciu grobach widnieją napisy w języku polskim, ale mają one szyk rosyjski, czyli nazwisko + imię + otczestwo (imię odojcowskie). Pozostałe napisy na wszystkich zbadanych cmentarzach także zachowują ten szyk.

Na nagrobkach z polskimi napisami i szykiem inskrypcje są bardzo skromne: na krzyżu lub pomniku widnieje znak wiary – krzyż, mający po bokach sygły – *Ś / S i P* (świętej pamięci), niżej imię i nazwisko, pod nim data urodzin i śmierci lub tylko śmierci, czasami też liczba przeżytych lat i data śmierci. Rzadziej pod krzyżem z syglami widnieje napis: *Tu spoczywa*. Na dole pomnika może znajdować się apostrofa do Boga (*Wieczne odpocznienie*), zwrot do przechodniów o modlitwę (np. *Prosi o Zdrowaś Maryja, Prosi o westchnienie do Boga*), formuła wyrażająca uczucia rodziny zmarłego (*Pamiętamy, kochamy, bolejemy* – dosłowne tłumaczenie z rosyjskiego: *Помним, любим, скорбим*, powszechnego na pomnikach katolickich i prawosławnych), czasami też nazwa fundatora nagrobka (*Drogiemu mężowi, tatusiowi, dziadziusiowi* (sic!) *od żony, dzieci i wnuków. Pamiętamy, kochamy i bolejemy*) [por. Maryniakowa 2001: 242].

¹⁰ Zdążyłam zbadać tylko część cmentarza w Bobrujsku, dane liczbowe nie są więc miarodajne.

Poniżej przedstawiamy wybrane przykłady inskrypcji polskich z poszczególnych miejscowości:

Izjumowo:
 Stanisława Zabiełłowa
 Córka
 Szymona i Zofii
 ur. d. 27 Września 1865 r.
 zm. d. 18 Stycznia 1895 r.

D. O. M.
 Tu spoczywa
 Ś. P.
 Tekla z Pancewiczów
 hrabina
 Zabiełłowa
 ur. 1802 r. zm. 1862 r.
 d. 6. października

D. O. M.
 Tu spoczywa
 Ś. P.
 Antoni hrabia
 Zabiełło
 ur. 1785 r. zm 1862
 [róg płyty utracony – M. O.] oktobra

Z trzech nagrobków poza kaplicą odczytałyśmy tylko fragmenty: na dwóch – „Tu spoczywają zwłoki Ś. P. Zofii (?) z Radziejowskich ... zm 1867”; „Tu spoczywa...”, „Tu spoczywają zwłoki...”. Na tym cmentarzu jest też nowsza część, gdzie grzebie się zarówno katolików, jak i prawosławnych, oczywiście tych ostatnich jest więcej.

Domanowo
 S †P
 PACKIEWICZ
 MAPIA IWANOBN¹¹
 1903 06.9 – 1983 21.10¹²
 PAMIEC O TOBIE
 W NASIH SERCACH

Bzonisław Lipski
 1928 17. VII – 1993 19.08

¹¹ Litery wytłuszczone oznaczają wszelkie odstępstwa od pisowni polskiej.

¹² Zapis daty jest dość charakterystyczny: pomiędzy 19 a 03 w postaci ułamka zapisany jest dzień i miesiąc.

GUDIŃSKI WIKTOR SŚ ANDRZEJA

1.VII. 1918 18.X.1994

Drogiemu mężowi, tatusiowi dzadzusiowi od żony, dzieci i wnuków.

Pamiętamy, kochamy i bolejemy.

Przykład nagrobka z pomieszaniem łacinki i cyrylicy:

S †P

Edward Osipowicz

13.IX. 1936

Трагически погиб

16-X-1981

Дорогому, горячо любимому мужу отцу от скорбящей жены и сына

Prodwino

Tu spoczywa Boki Jaś

ur 1876 um. 28.06. 1960

Tu spoczywa Bokaja Katażyna

Ur 1880 um. 1973 lutym

Pamiontka dla kochanych rodziców ot córki Lioni i wnókow

S †P

Tu spoczywa Tracewski Antoni Edwardawicz

ur. 1876 roku

um. 24. V. 1939

O zdrowaś Maryia

Pamientka ot żeńca Bokaha Józefa j curki Bokaj Janiny

S †P

Tu spoczywają

ojcec Boki Wincenty Adamawicz

ur. 1873 um. 1939 r.

i brat Boki Ian Wincentawicz

1922 1943

Proszą zmuwic Zdrowas Maryia

Pamiec ot syna i brata Józefa 1964 20.V.

Przedstawiliśmy tu tylko ogólne dane. Bardziej szczegółowa analiza napisów nagrobnych będzie przedmiotem innej pracy.

Zadania wytyczone przed wyjazdem zostały w znacznej części zrealizowane. Rozmowy z proboszczem rzymskokatolickiej parafii w Bobrujsku Jurijem

Bykowem, pobyt na cmentarzach, rozmowy z parafianami pozwoliły zorientować się w obecnej sytuacji Kościoła katolickiego, dystrybucji funkcjonalnej języków praktyk religijnych. Jeśli chodzi o zadania związane z osobą Floriana Czarnyszewicza, sprawa jest trudniejsza. Wiedza o nim jest tam znikoma. Autor *Nadberezyńców* urodził się w roku 1900 pod Bobrujskiem. Nawet jeśli był chrzczony w kościele pod wezwaniem św. Piotra i Pawła, jest to nie do sprawdzenia – księgi parafialne nie zachowały się, gdyż kościół spłonął w 1902 roku, a nawet gdyby je uratowano, mogły ulec zniszczeniu przez komunistów. Miejscowości opisane w powieści w niewielkiej części pokrywają się z obecnymi. Na cmentarzach, które odwiedziłyśmy, znaleźliśmy tylko dwa nazwiska pojawiające się w powieści: Tryzna i Sokołowski.

LITERATURA

- Czarnyszewicz F., 2010, *Nadberezyńcy powieść w trzech tomach osnuta na tle prawdziwych wydarzeń*, Kraków.
- Iwanow M., 1991, *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921–1938)*, Warszawa.
- Karaś H., 2010, *Cmentarze na Litwie jako znak wielokulturowego dziedzictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*, Bydgoszcz, s. 61–75.
- Kościół – Kościół w Rosji i na Białorusi w relacjach duszpasterzy (1892–1926), 1999, wybór tekstów i oprac. M. Radwan, Kraków.
- Kozłowska-Doda J., 2000, *Język polski napisów cmentarnych z Białorusi środkowej (rejon dzierżyński)*, [w:] *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, Warszawa, s. 109–122.
- Maryniakowa I., 2001, *O języku inskrypcji nagrobnych na północnych Kresach*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 10, red. J. Rieger, Warszawa, s. 241–246.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1880, t. 1, Warszawa.
- Stelmaczonek A., 2002, *Język polski napisów cmentarnych parafii dryświackiej koło Brasławia*, [w:] *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, red. J. Rieger, Warszawa, s. 87–92.
- Werenicz W., 1989, *Procesy interferencyjne w imiennictwie osobowym Polaków w byłym ZSRR*, cz. 1: *Nazwiska*, [w:] S. Warchoł (red.), *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*, Rozprawy Sławistyczne 4, Lublin, s. 297–307.
- Werenicz W., 1993, *Procesy interferencyjne w imiennictwie osobowym Polaków w byłym ZSRR*, cz. 2: *Imiona i formy nazywania*, [w:] S. Warchoł (red.), *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich. Księga referatów Międzynarodowej konferencji naukowej w Lublinie i Zamościu 25–28 kwietnia 1989 roku*, Rozprawy Sławistyczne 6, Lublin, s. 355–363.
- Werenicz W., 2001, *Napisy nagrobkowe z Kojdanowskiego jako świadectwo stosunków etnicznych, społecznych i wyznaniowych na środkowej Białorusi*, [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa, s. 169–186.

Zasztowt L., 1997, *Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich (od 1795 r.)*, [w:] I. Grek-Pabisowa (red.), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich*, Warszawa, s. 202–298.

Аўсейчык І., 2010, *Бабруйская крэпасць: помнік гісторыі і архітэктуры*, „Беларускі гістарычны часопіс”, № 9, с. 18–30.

Дода Я., 1997, *Моўныя асаблівасці надмагільных надпісаў беларуска-літоўскага сумежжа*, „Весці Міжнароднай Акадэміі вывучэння нацыянальных меншасцей”, № 2, с. 34–36.

Маліноўскі В., 2008, «... І будуць расчынены брамы». *Гісторыя касцёлаў Бабруйска*, Мінск.

Ненадавец А. М., 1998, *Летаніс горада на Бярэзіне (1387–1917)*, Мінск.

Чаропка В., 2010, *Бабруйск: горад-папялушка*, „Беларускі гістарычны часопіс”, № 9, с. 3–17.

ANEKS

Teksty gwarowe zapisane od kobiety urodzonej w 1935 roku w Prodwiniu
(Rozmowa przy śniadaniu)

bal'šyje čaški / no što to nada/ z bal'šoj/ γavarat / né v'yval'itsa (А вы не будзеце нічэго есць?) i ja budu i ja budu / tolka ja / zn'ajec'e što / dījetu sabl'udaju / kašku // mozet i vam kaški dac'?! (Какая кашка?) afs'anaja / davajec'e / u meňa noŷi bal'ać / no dyk ja eta sama /dajec'e tar'ełoćku / i vam jėsč'o nemnoško // u meňa jėsč' jėsč'o vīn'o/ dam'ašnie^{ie} / (Это номом) v'yp'jem / dam'ašnie^{ie} / bes sp'rt'a / bez_v'otki / bez ničev'o / [iz] vīnoγ'rada // m'ožet nīmnoško / dav'ajec'e / no papr'obujem s utr'a // nī paxože na eta // u n'as z'žes' uše γaratskije astatki / daže r'uma'k ađin'akovyx netu // nemnoško papr'obujec'e // xar'ošyje r'umki / prawda? / [do kotka] k'ac'a / ty eta [wino] né upotrebl'ajes' / no / za fstr'eču / (na zdrowie) na zdr'oće / da // (dobre) no už'e γot staj'it // (Это муж делает или вы?) eto ja v'opščem ž'ełaju / a jon t'o'ko v agar'ož'e tam / pl'eł / drav'a zayat'ovit / karm'a / paras'onka ž'eržal' / tak on karm'a ušo zayat'avl'ivał / dav'ał paras'onku // (Можно попросить соль?) i sal'anka vot tak'aja / aγa ja [kaszy] né sal'ila (У вас есть икона Остробрамской Божьей Матери?) jėsč' / jėsč' / eto jėsč'o m'ařina / ja vam pakaz'ala / f_sp'al'ne / a eta n'aša / bełar'uska m'at'er b'oža bras'aŷska // iĵ'uñ pa bełar'usku nav'erno č'erveñ / ja i sam'a né zn'aju // u meňa kařend'ar vīs'it / dyk ja / bełar'uskij // kak eta t'ep'er ž'n'iveñ // [pielgrzymka do sanktuarium M.B. Braślawskiej] eto ftar'oyo iĵul'a / ja j'ez'ž'ila / był'a davn'o / j'ez'ž'ila / γoda tři // no c'ip'er ja už'e né j'ezžu / patam'u što noŷi bal'at // [było zawsze] 'očeñ / 'očeñ xarašo / Iuž'eĵ met' (?) Iuž'eĵ // vot l'ila maĵ'a v'yšla za pravosł'avnaya z'a muš // tak et'ot vaproz_był // nu pr'avda / ań'i raspis'ali s'a / a vėnč'acca był tak'oĵ vapr'os /on nī u_kak'oĵ u_kasć'oł / a ĵan'a

ní u_kak'uju c'erkof' / i d'oŷa vr'em'ja reš'ałs'a 'etot vapr'os uu_ŷix i ní za_št'o né
 paš'oł na ust'upki jeŷ // no ja už'e mołč'ała // ŷ'es'iby ōn k_nam pryš'oł v_dom i žył
 u_n'as / my kań'ešne byž starali s'a / a tak an'a / u_ńeh'o troxk'omnatnaja kvart'ira
 u_minske i jan'a paš'a tud'a / a on tože v'eruŷušczyŷ [...] x'ož'it f_pravosl'avnuju
 c'erkaf / vot/ i ník'ak i ník'ak // jeŷ c'až'eł'o // tem b'oŷeje / što an'a była / x'až'ila
 f kašć'oł / an'a fsj'u d'ušu addav'ała / an'a iyr'ała na arg'anax / pr'osto / vyž_v'iz'eŷi
 / my patxaž'il'i k_ń'eŷi i jeŷ'o prív'etstvovali / patam'u što an'a ōč'eń xaraš'o p'eła
 [...] a uu_ŷix n'ada p'erexaž'ic u_v'eru //no ań'i žd'aŷi tak štob to'ko né p'efexaž'c' //
 an'a ŷavar'it už'e ŷadna pajd'u / už'e pavenč'aŷemsa / to'ka št'oby ja né c'er'ała svoj'u
 v'eru // vot tak ix b'ac'uška i pavenč'ał né c'er'afšy / né c'er'afšy // an'a f_kašć'oł
 a on f_c'erkof // beŷ'ice kałb'aski / kaša ŷemnoško / (*Очень вкусные помидоры*)
 t'olka v_etam ŷad'u u m'eń'a tam'aty / pań'eń'ała ja / pap'utała ja / v m'esto ž'ołtyx
 / saž'ila kak ž'ołtyje tam'aty / pałuč'yłis u_m'eń'a r'ańńije m'aŷeńki'e kr'ašneńki'e /
 vot taki'e i fs'e / ŷ'eskolko t'olka k'aŷevex ast'ałos'a ž'ołtyx / dyk ast'aŷila na šemian'a
 / a tak uš'e r'ańńije kr'ašneńki'e m'aŷeńki'e byli / rano k'ončyłis' // može s'ołki
 nado było / i sal'lanka m'aŷeńkaja i'eta / p'usta véč' // (*Ваша кошка ещё маленькая?*)
 ŷet už'e ŷ'oda tri / yyy / an'a / eto s'amoje / t'ože tr'udno prív'yk'ała / uc'ek'ała
 an'a ad_n'as // m'aŷeńkaja m'aŷeńkaja był'a //dyk / a pat'om už'e za tr'ećim r'azom
 ja jeŷ'o pr'ineš'a i ŷ'eŷe ŷ'eŷe an'a prív'yk'ała z'ďes' // no c'eŷ'er tak'aja małaž'ec //
 um'ejet s_n'ańni prayavar'ycsa / na st'oł ní_za_št'o né pajž'ot //a vot tak š'až'et
 / b'už'et pras'c' mau mau // i jes'li gž'e-to pajž'ot na pr'omys'eł p't'icek /prawda /
 ŷav'ic' p't'icek i myš'eŷ pa_p'ołu // vot id'ot už'e / prayulajetsa tam / id'ot i mau /
 prív'etstvujet už'e // an'a ot tože pr'ineš'ot p't'ic'ku // [...] pat'om /ot ja né zn'aju / kak
 u_v'as nazyv'ajetsa / te s'amyje ŷ'aščerycy / ŷ'aščeryca d'l'ineńka / t'ože p'in'os'ic'
 i iyr'ajetsa // pr'ineš'ot vot s'ud'a i poka né naiyr'ajetsa / an'a né potreb't jeŷ'o /
 i dai'ot ŷapkoŷ ras / an'a šev'eł'itsa / an'a ap'ac' ŷapkaŷ / int'er'esno ŷul'aŷe // kr'lysy
 /no no // pryńes'ot i pak'ažet / što on rab'otu z'ž'eł'ał / da // beŷ'ice kałb'asku ŷ'eš'c'e
 / pań'id'ory // ŷ'eš'c'e /ŷ'eŷe / ŷ'eš'c'e // a k'oŷe m'ožet s_malač'om? // peč'eńje beŷ'ice
 peč'eńje // (*Это польская скатерть у вас?*) eta u m'ne tak / eto ... prívaz'il'i / da
 / dyk pap'ała d'vé tak'iŷe /adn'a m'enše tam na kaŷid'oŷe // orn'ańment // mač'if //
 (*А как вас крестили?*) do vaŷn'y kas'c'oł był // ješ'c'o moŷ ž'eduška pak'oŷńik /
 vot on z'ž'es' paxar'ońen / fełiks /tak ońi /eto s'amoje // eto rassk'ažyvała m'ańa
 // na kōnax / s mayil'ōva vaz'ili kirp'ič kayd'a kas'c'oł str'oŷil'i // vot učastńik naš
 ž'eduška był // (*Как вы принимали первую коммунию?*) vot c'eŷ'er ž'etki pr'inińaŷut
 p'eršu kam'uńju // x'ož'at na padŷat'ofku // vot k'senz'ŷ sk'o'ko / né_zn'aŷu sk'o'ko
 oń'i zańim'aŷutsa / no na padŷat'ofku x'ož'at // a pat'om ks'onc naznač'aŷet v'r'em'ja
 / v_l'etneje kań'ešno v'r'em'ja / na kań'kułax / i p'ervoje pr'ič'ast'je pr'inińaŷut
 kam'uńa // a u_n'as / u_n'as // jaž ŷavar'u što my né pr'inińałi //ot kagd'a u_m'eń'a
 l'ifa m'aŷeńkaja był'a / my ŷ'ež'ž'il'i u_kr'asnoje / tut u_belar'uši // tam kas'c'oł
 rab'otał // vot / eta / eta/ kak vam skaz'ac' kr'asnoje za_m'insk ili p'ered_m'nskam
 / no ŷ'ež'ž'il'i // no f_t'o v'r'em'ja saŷ'eckoj'e ješ'c'o ŷań'ali // my paj'exałi / u_nas
 maš'yna był'a/ my paj'exałi // i l'ifa maŷ'a staj'ała u_očerez'i dō sp'ōvež'i i ja //

i pat'om kamuń'isty pryšl'i i razayn'al'i / nam prišl'i skaz'ali / što prišl'i kamuń'isty
 // as'obenno šk'olníkof // pat'om saapšč'al'i u_šk'oľu / pat'om vot // no vot / dak ja
 dak sxaž'ila tam k_sp'ovéž'i a l'ila ne sxaž'ila vot // a ja / napriím'er // eto bylo va_
 vr'em'ja vajn'y // mén'a kresč'li / ja p'omnú eta vot / no ja ne priím'ala prič'ast'ja
 / ní k_sp'ovéž'i patam'u što n'e_było vot // a kagd'a kresč'li / ja p'omnú / eta byla
 va_vr'em'ja vajn'y // mne nav'erna b'yla s'em / što ja p'omnú i m'eńšaja šestr'a
 u_m'amy na ruk'ay_byla // eta va_vrem'ja akup'ac'ji b'yla // kasč'oľ u_nas v_
 babrujske rab'otaľ f_p'ervoje vr'em'a vajn'y i nav'erno nemež_byľ ks'onc // tak što
 u_mén'a p'ervaja kamuń'ja byla kagd'a my pavenc'al'is' / ja tagd'a da_sp'ovéž'i
 sxaž'ila i eta s'amaje / vot tak'oje b'yla // no ja rada i tam'u byla // ja praš'ila muža
 i daže p'akala [...] dajće mne dar'oju što b ja may'ta xaz'ic' // nu ast'al'i s'a m'amíny
 s'ľed'y // m'ama naša oč'eń véřila // (А мама учила вас молиться?) uč'yla / uč'yla
 / fšo vr'em'ja my mal'il'i ša (на каком языке?) na p'ol'skam / na p'ol'skam // i vot
 ja toľko c'ep'er zap'omnila ja n'ačala tav'a uč'yc' čyt'ac' / pa_polski xac'eľa / i s_ľefix
 mal'itf / ja / mal'itvenniki b'yl'i u_nas / ja br'ala mal'itvennik // 'oľče naš ja to zn'ala
 / a pat'om što by znač' b'ukvy / ja pa_mal'itvenniku uč'yla // i tak ja v'yuč'yla čyt'ac'
 // ja nemn'ojo čyt'aju / no m'ožet i nepr'avilnoje udar'eńje / no čyt'aju / čyt'aju
 t'oľko pa_mal'itvenniku // a ruk'oľ što p'isano / ja ne fšo zn'aju //no// no ji c'ep'er
 u_mén'a / vot ja i xac'eľa i spras'ic' u_vas / ta mal'itva kať'ora ja mama nauč'yla //
 no slav'a nep'olnyje neľ'asnyje i nepr'avilnyje // vot naprym'er:
 kład'ymsa spac' / ne m'ožem nič zľ'ega stač / ań'oľ božy do pomocy doskan'aly /vot
 'eto sľ'ovo / a eto d'avnešńaja mal'itva i ja jeľ'o p'omnú / no sľ'ova doskon'aly ...//
 kład'ymsa spac' / ne m'ožem nič zľ'ega stač / ań'oľ božy do pomocy doskon'aly/
 najm'il'ejšy bar'anek / kt'ury l'ežy pan ĵ'ezus u_gr'oľe / da j nam otp'očnoń pšy
 t'oľe //

vot slav'a / vot 'eti vot mne neľ'asny //

vot u_mén'a p'apina b'ibl'ija ješč'o ast'ałas' / vam pakaž'u // u m'amy b'yl'i st'aryje,
 st'aryje kś'onžečki / dak my raz'ž'el'il'i m'eždu sab'oj i mne pap'ala eta b'ibl'ija /
 a tr'om s'ostram t'ože pa mal'itvenniku // i vy pasmat'ice eta pr'osta pere... eta
 nu druγ'aja abľ'oška // i vot ja z'im'oľ / cip'er ja m'ala čyt'aju / a z'im'oľ / kak
 načyn'ajetsa dyk ja čyt'aju // [bukvy] m'al'eńkije / no pok'a ja pok'a v'izu, no
 pań'iatnaja 'eta pań'iatnaja tak'aja b'ibl'ija pań'iatnaja // m'amina fšo // no p'apa
 paγ'ip va vr'em'ja vajn'y/ a m'ama čyt'ala i mal'ilas' / ruž'anec u jeľ'o s_ruk ne
 vyxaž'il // i ka'd'a baľ'eľa an'a fšo s ruž'ancem v ruk'ax // eto kak γavar'at u_n'as
 nespožev'anaja s'm'erc' pr'avda // no kań'ešne [...] u n'ašej m'amy // an'a mal'ilas'a
 / a trin'acac' γad'oľ l'ež'ala / muč'ylaša / i nam bylo c'až'eľo / rab'otali / mal'yje
 ž'ec'i / šk'ola / i an'a l'ež'ala / no u_n'as tag_b'lyto / što vot / č'etvero naz_žec'eľ /
 d'oček i my tak apřed'el'il'i / što adn'oľ t'až'eľo fšo vr'em'ja ž'erž'ac' tak an'a pab'uz'et
 u adn'oľ nemn'oja / u druγ'oľ nemn'oja //vot // no muž'ja / napriím'er moľ muž
 / dak / byl tak'oľ nixar'ošy / no / ja k'ak-ta ni skaz'aušy jem'u zabr'ala m'amu /
 tak on skand'aľ uč'ynil tak'oľ / što ja uč'ek'la s_x'aty / yyy / c'ip'er on rab'otaľet
 / uže votku ne vypiv'ajet / a tag_doma ješ'li vot tak vin'a v'yp'jet i fšo a tagd'a

šaf'orom rab'otał / m'ožet i ž'enščyny b'lyi u_jev'o / kto jeγ'o zn'ajet // no a nam b'lyo kań'ešno ž'ałko m'amu / my že vń'es'č'e s_ń'ej_ u_ž'er' 'evńe // an'a řub'ila z'ž'es' u_ž'er'evńe / an'a tut raz'ilas'a i žyř'a i řavar'ała / tut vaj'n'a řsa tud_była / tak an'a řub'ila u_ž'er'evńe być //pat'om my n'a_z'imu my brali u_γ'orot jej'o / vot// no an'a star'ałas'a što-to pam'oč // s'iz'eła an'a ně xaz'ila // no ješč'o i řiřa maj'a / an'a pamay'ała mńe jej'o na sudn'o s'až'ic' da / tak ap'orła sa ap_st'enku / řavar'yt oj m'ama něuž'eli řa budu s_taboj m'učycsa tak // to že s'ama i mař'ila ř'a i vot n'ada b'yla bař'ec' st'o'ka / no tak suž'en'o // t'ože mama n'aša / a kto paj'avits'a ili vrač ili męds'estr'yčka / an'a tak s_uřybočkoj fstreč'ała vs'egd'a // 'eto u_moj'ej s'estr'y vot etoj što byla sa_mnoj vń'es'č'e f_kas'č'o'e / u jej'o že syn pam'or // my d'umali što on pam'or / a jev'o ublili // s'orok řat' s'orok řes'č' řadoj // takoj xar'ořy syn kras'avec / dup /no i t'eř'er apređd'eř'iři / už'e sl'etstvije iz'ot / što jev'o kt'o-to ubřil // d'oma/ d'oma // i řikav'o ně b'lyo / ři řen'y / ři řec'ej //m'ožed_być d'aže // no padazrev'ańje // ańi př'oxa řyři / řen'a řuřała / řiř'a // ř'ec'i t'ože řuřev'yje byli // řestr'a řavar'yła un'uku / ř'eńa smatr'yće p'apu / řavar'yć // a vdr'uk on pam'or [...] syn tak řesn'accac' řet // no tak padazr'eńje na svaj'ix //

str'ařna / str'ařna // no i pryř'loř'a tak / a pam'or on kak_r'as pry_s'estr'e // v_vaskřes'eńje s_kas'č'oła an'a v'yřa i paj'exała k_ńem'u // řikav'o d'oma ně_byto // vad'y pad'at' ně_byto [...] i pry_ń'ej on uřmer [...] s'řetstvije id'ot // jej'o dapř'ařyvali / byli p'ř'anyje // ř'ožnyje pakaz'ac'eři dav'ała dyk na 'etot st'uł saž'iři jej'o // vot// no što řa kač'u skazac' / my na p'oxoronax t'ože sabř'al'i ř'a / s_kas'č'oła ř'enščyny i my s_val'uřej pryř'iři /vot/ dak vot v asnavn'om mař'iřis'a a pat'om řeři řař'obnyje ř'es'ni // dak 'etot un'uk zaprešč'al nam // pryř'oł / da ř'er'ř'ožno / prekrat'it'e vam skaz'al / s'řyř'č'e tak'oj ař'uł // a ř'er'ed 'etoj s'm'erc' řu un'uk f_saliř'orske raz'b'řis'a na_mař'yńe // eta mń'es'ac s_č'em-to prař'oł / b'ol'se mń'es'aca / vot tak'oj ař'uł // an'a tak'aja xar'ořaja / řar'uč'aja / tak'aja řar'uč'aja // [ona] řři ř'oda st'ařse męń'a t'olko / no a vot tak'oje // i řs'ř'u řyz'ń řavar'ała řso / a pat'om kagd'a razreř'yři uć'astki zańim'ac' / an'a vz'ař'a 'etot uć'astok / razrab'otała // i xar'ořy kak_r'as uć'astok // an'a st'o'ka s_'etoj... ha uć'astka ř'eńex / řs'o ras'č'ila / vaz'ila / pradav'ała i řs'o ř'ec'am / i řs'o 'etamu s'řny // sam'a sř'ab'aja / u jej'o batar'ejka fst'avř'ena s'řerca // dyk an'a s'řny pařaž'yła ř'es'ac' mřil'ř'onaf // 'etamu že s'řny pařaž'yła ř'es'ac' mřil'ř'onaf řtob on jej'o xarań'iř // vot a d'očka d'al'se f_saliř'orske řyv'ot // vot dak an'a / on pabř'iže / tak vot řso an'a addav'ała to d'očke to s'řny // a něř'estka vot tak'aja / no jej'o ańi i ně xac'eři / an'a byř'a tak'aja / kagd'a řeń'iřs'a adřav'aryvali / uć'ic'eř'a pryxaž'iři i řiv'o adřav'aryvali at_ńejo // an'a uć'yłas' v_'etoj řkoře i zn'ali jej'o i on uć'yłas' i adřav'aryvali uć'yč'eř'a d'aže / ři pař'uřař // i vot tak'aja s'merc' / bylo tak'oje ř'ore / řa sam'a vot kak usp'omńu / kak usp'omńu 'etot ř'aša řež'ař / [...] s'řecstf'e iz'ot / kak b'utto řai'e // (А где вы молились, когда не было ксендза?) da / d'omig_byř mař'itřennyř / kup'ili / kat'oliki sabř'al'i ř'a i kup'ili d'omik i xaz'iři tud'a mař'iřis'a // mař'iřis'a // no sko'ko eto řadoj b'lyo řa tak ně p'omńu /no řa zn'ařu što řa xaz'ila tud'a ř'od // xac'eřa nařučycsa mař'icsa patamu što řa znařa oćče nař zdr'ovas' mar'yja vot řežen v boga řojca / astal'n'oje d'umařu no xožby

i čyt'ac' nauč'ylaś'a / no dyk už'e t'ože i rab'otała i ź'ec'i i xac'ełos'a // k'aždože vaskres'eñje ĵ'ez'ž'ila v_letot d'omik v'm'es'c'e v'm'es'c'e s_etoj s'estr'oĵ i mał'ifis'a / a pat'om už'e ź'ev'an'ostyje yody atkr'yli u_babr'ujske/ ĵa koĵe-št'o zn'ała //no ĵa vot ne zn'aĵu // eta uže on [domik] d'ołžen był kaś'c'ołu prynadležyc' // tak c'i on ańli prad'ali / no ĵa eta ne zn'aĵu / no eto už'e pajž'ot koń'ešne / xot' i ne prad'ali / eto dl'a kaś'c'ola už'e buž'et i pat'om nav'erno d'v'e ž'enščyny umir'ali i svaj'e kvart'iry zaveščali kaś'c'olu // (*Был ли в этом домике кто-нибудь, кто вёл молитвы?*) da, da byt'a ž'enščyna / no an'a byt'a nexar'ošaĵa / no už'e umert'a eta ž'enščyna // an'a kayd'a va vr'em'ja vaj'n'y i'li kayd'a tam uś'e vot 'et'i vot abraz'y / fso vot eto s_kaś'c'ola / an'a v'iz'imo s_kaś'c'ola pazabir'ała i xarań'ila u_śeb'e i ni addav'ała // i kayd'a p'ervyj k'sonž był u_nas anžž'eĵ / an'a xac'eła rukavaž'ic' k'senž'om /da// i vot s_efim'i v'ešč'am'i / kat'oryje an'a pazabir'ała / ĵa ne zn'aĵu / gže an'i ž'eli s'a vot 'efi v'eščy // c'i an'a add'ała // no an'a umert'a sam'a // a star'ałas'a byč st'aršej / kayd'a eta / v d'omiku mał'ifis'a / star'ałas'a // i k'sonc pryježž'ał / štob k'sonc ĵej pačyń'ałas'a // tak'aĵa ž'enščyna byt'a nexar'ošaĵa // nexar'ošaĵa byt'a ž'enščyna // no an'a umert'a vot // no 'efi / ĵa už'e ne zn'aĵu gže // (*Когда вы встречались?*) v_vaskres'eñje / yyy / f_pr'azdn'iki i v_vaskres'eñje / i p'fix'ož'ili daaa... bes k'senž'a (*Как вы молились?*) no ĵa znaĵu / što vot an'a no mšu pravaž'ila / mšu pravaž'ila / ūs'o kak dałžn'o byč' / kak k'sonž_ž'ełał tak i an'a ž'ełała / yyy // no i ĵej'o yrex vot eto vo / što an'a ne addav'ała // vot k'sonc ĵej ne pačyń'ałas'a / zn'ačyt an'a ne addav'ała efi v'eščy // a pat'om že ĵa ne zn'aĵu / ĵuzefa / no an'a umert'a / no ĵešč'o adn'a byt'a i ĵej pam'oščnica tak'aĵa // aĵa do 'etaja d'omika fstreč'ali s'a na kł'adbiščax // u_n'as na kł'adbiščax paxar'oñeny dva k'senž'a /i ad'in k'sonc paxar'oñen u kaś'c'ołe / u kaś'c'ołe / tam v'id'ac' m'esto tak'oje što byt'a padn'ata pl'itka // tak fstreč'ali s'a u maŷ'iły k'senž'a i tam mał'ifis'a /vot// i t'amže b'abuška naša / m'amina b'abuška v y'orož'e paxar'oñena /an'a p'os'le vaj'n'y sr'azu umert'a a ž'eduška m'am'in p'apa tut paxar'oñen // my c'eper' x'ož'im ūs'eg'd'a na kł'adbišče //(*Как вы хоронили умерших, когда не было ксендза?*) mał'ifis' / p'ri yrobe mał'ifis' da / p'ri yrobe fs'o vr'em'ja mał'ifis'a my // sabir'al'is'a b'apki // a u_n'as u_ž'er'evne dak na fs'un'očnuĵu / kayd'a p'asxa dak doma sabir'al'is'a / t'ože u adn'oĵ b'apki sabir'al'is'a / fs'un'očnuĵu / mał'ifis'a // a my b'yfi m'a'eńkije dak my [...] sł'ožyms'a i sp'ali / sp'ali // pat'om už'e r'ano 'utrom na_ras's'vec'e už'e podym'al'is'a / už'e v'es'ołyje / šli pat'om // (*Кто святил продукты на Пасху?*) a b'yla sol' s'venc'ona / s'am'i s'vac'i'li s'ol'ju / aĵa razvaž'ili sol' i 'eta vad'ička s'venc'ona b'yla // fs'o vr'em'ja tak eto m'ama ž'ełała // i kayd'a n'e_było u_n'as tut k'senž'a tak fs'o s'am'i tag_ž'ełałi // s_yl'ńusa p'rivaz'ili // vot n'aša c'oča pak'oĵnica an'a ĵ'ez'ž'ila u_vil'ńus i p'rivaz'ila s'ol'ku i nam fsem davała // kayd'a žec'eĵ n'ada b'yla kres'c'ic' / dak an'a b'ystreńko saapšč'ała / štob_eta b'ystro pakres'c'ili // fs'o tak ž'ełałi fs'o kak m'ožna była eta // da sama glažna što zaxav'ali v'eru / v'eru zaxav'ali // (*На каком языке вы молились около покойника?*) pa_p'olski / r'ańše fso pa_pol'ski i p'eš'ni /kakije maŷ'li / takije pa_pol'ski // a c'eper' už'e na bełar'uskam // u_nas mša pa_bełar'usku // už'e skaz'ali tak / no što kto žy'vot v_bełarus'i / kań'ešne eto

naš jaz'yk bełar'uskij // my m'ožem praslav'ac' b'oja i pa_bełar'uski // no na pol'skom tak b'apki naŭ'erno p'ies'ni ne 'očeń to m'ojut p'ec' // ja p'ervoje vrem'ja xaz'ila fšo na p'ol'skuju mšu / vot // a pat'om nam zruč'leje v_ž'er'evnu v eto vr'em'ja pryježž'ajem / a tam 'očeń r'ano my p'rij'ez'em // no tak na bełar'uskuju [mszu] // ranše ja t'ože fs'o naiz'us'c' zn'ała // ne pa ks'onške // kak ks'onc yavar'ył atveč'ała pa_p'ol'ski i fs'o pryuč'yla's'a k_pol'skomu jazyk'u // no a pat'om už'e pa_bełar'uski i st'ała p'utac' tud'a s'ud'a / tud'a s'ud'a // (*Какой был ваш первый язык, на котором вы общались с мамой?*) eto i był bełar'uskij v'mes'ce s_ruskim / vot // a m'amina s'estr'a u g'orože ž'yła / vot eta [...] u nej'o d'očka byl'a ała // an'a raz'yav'aryvała na p'ol'skom jazyk'e s'estr'a mam'ina // a my už'e m'ama rab'otała / kał'oz_był / zab'ota / pa p'ol'ski už'e as'oba n'e_było kagd'a 'učyc' v_jei'o rab'ota / rab'ota // dak my // małitvy byli u_nas na p'ol'skom jazyk'e / apščałis'a na bełar'uskom i škoła była [biełaruskaja] četyře a patom [tri] / s'em ja zak'onč'yla / s'em [klasow] // b'abuška an'a umier'la // an'a yavar'yła pa p'ol'ski kańešne / no ja etaja ne pomnu / no an'a raz'yav'aryvała pa p'ol'ski / a ž'eduška vaapšče r'ana 'umer / vot / a b'abuška raz'yav'aryvała s_'etaj dočkaj svaj'ej [...] // (*Какая была бабушкина фамилия?*) b'okije / b'okije (*Бокие? Это не польская и не беларусская фамилия*) jaž yavar'u / naŭ'erna napoľe'ôn tut ast'avil svaj'ix franc'uzof // no a n'aša dam'ašnja višn'efskaja fań'il'ja / p'apa višn'efskij był [...] višn'ouka [...] net net u_nas st'as'euka ješ'c' vot dal'se / vot 'etot aft'obus / dak i yavar'yłi / što ot_'imeńi st'as'a 'eta ž'er'evna / no tam adn'i pravast'avnyje // u_nas ks'onc r'oman był i ôn arž'ivy smat'el i fs'o i vrože_by kak'ije-to vremen'a byli što zastav'ali ic'c'i f_pravast'av'je 'iz-za z'eml'i / 'iz-za z'eml'i // vot eta vot st'as'euka / no an'i fs'e pravast'avnyje [...] an'i byli kat'oliki // bełar'us'a pač't'i fs'a byl'a katal'ičeskaja // a vot 'efi vremen'a 'iz-za z'eml'i i šli f_pravast'av'je // (*А может быть вы происходите из шляхты?*) no naŭ'erno tak // no p'apa naš / jaž yavaryła / on va_vrem'ja vaj'n'y paŭ'ip / a my byli m'aľeńkije // a m'ožet što i yavar'ył / no ne p'omnu // a pat'om jev'o zabrali na vaj'n'u i 'on paŭ'ip / vot / no a m'ama m'ožet što i yavar'yła / dak pazabyv'ali / ni abrašč'ali as'obaja vnim'ańija // (*Когда умерла ваша бабушка?*) b'abuška sr'azu p'os'le vaj'n'y // a kak'oja eta yod_był / ja ne zn'aju // (*До войны многие люди разговаривали в деревне по-польски?*) naŭ'erna // m'ožet maj'a s'estr'a zn'ajet 'eta // sx'ož'im vot k_s'estr'e i na kľadbišče sx'ož'im m'ožet an'a / m'ožet jej'o muš_št'o-to p'omnit vot // muš u_nej'o t'ože kat'olik / no ne v'enčany // v'os'emž'es'at yadoy / už'e s'čes'ńajuts'a v'enčacca [...] a to s'čes'ńajets'a // no an'a x'ož'it u_kas'c'oł j'ez'ž'it t'ože // jej už'e v'os'emž'es'at ftar'oł yot / a jem'u naŭ'erno v'os'emž'es'at t'ri //no an'i tak ješ'č'e ničev'o // no on ne j'ez'ž'it u_kas'c'oł // on tože s'erdečnik on i sľaby, no i an'a sľaba // no fs'o ravn'o // no my d'oma v'enč'al'is'a t'ože / ygy d'oma / my p'riyła's'ili // p'ervyi ks'onc u_nas anžž'ej był i my jev'o p'riyła's'ili / ab'ed ž'ełafi // on nas pav'enč'al' // ž'ec'i [...] byłi i fs'o / i xaraš'o // [ksiadz u nas] xar'ošy / u_n'az_był p'ervyi anžž'ej / a pat'om n'ekatoroje vrem'ja zańeń'ali jaš ni p'omnu // a pat'om ks'onc r'oman był / a pat'om ks'onž_g'enfix i pos'le g'enfixa j'urij // no g'enfix n'emnoja ne_tak pav'oł s'e'b'a //on kak-to //l'už'i / zn'ajec'e r'aznyje byv'ajut

/ r'aznoje fs'o γavar'at // a on adn'ix l'už'ej pas'l'uša / kat'oryje nepr'avil'no jem'u diktav'al'i i mežu n'a'mi był skand'ał d'aže m'ožna skaz'ac' // kto jiš'li za_kas'c'oł / kto jiš'li za... no 'etot ks'onc l'imenna // no gž'e-to był'a kak'aja-to aš'ypka jey'o ġ'enf'ixa // [ksiądz Roman] on v_maž'il'oŭe už'e / na fs'e saža'l'ełi kšenž'a r'omana // fs'e žal'ełi / on xar'ošy tak'oj s_patx'odam był / d'obryj / d'obryj był / d'obryj // [Jurij] t'ože d'obryj // da // [...] kr'es'c'ats'a mn'oγa / da / on pr'ivlek'ajet // on m'ožet padaj'ci k_maład'ym // i v'enč'lanje jes'c' č'asta 'eta / no da // oj ne_d'aj box / ne d'aj box nark'oŭiki // no vot u_n'as napr'im'er ġeħin syn žyv'ot až'in / tak paľuč'ylos'a / što an'i b'yli u_m'insku // an'a rab'otała u_kafit'as'e / zabr'ala ġev'o s_sab'oj // on uč'yłs'a / b'ožestvennoje / 'etava uč'yliš'e b'yła // zak'onč'ył tam u_m'insku // pat'om ž'evočka był'a saġit'irovała ġev'o pastu'p'ic' za'očno uč'yłs'a v_instytut [...] vot no ġi "on / pr'avda /za'očno uč'yłs'a // i tak paľuč'ylos'a što on u_m'insku i rab'otał // no ġ'ez'ž'il č'eres tři dña ġ'ez'ž'il s'jud'a //m'ama tut naγat'oŭit jem'u ġ'es'c'i /pas'c'ir'ajet fs'o / on ap'ac' paj'exał // no ka'es'it' tud'a s'ud'a // no eta ž'evočka ustr'oġila z'ž'es' ġev'o na_zav'ot rab'otac' // no ustr'oġils'a on z'ž'es' // tut l'il'ia z'a_muž v'yšla / u_m'insk paj'exała / i tak naabar'ot akaz'ałos' to an'a był'a tut / on tut / i kvarc'ira adnak'omnatnaja vot // my pr'avda ješč'o do ž'eŭan'ostyγ_γad'of kup'il'i 'etu kvarc'iru l'il'i // no i on z'ž'es' on až'in žyv'ot // był maľeńkij vot ja xaz'ila u_kas'c'oł // l'il'ia xaz'ila i ġev'o / i on xaz'it' i služ'yl // mińistr'anc'ikam był // on sam nevys'okovo r'osta był / m'aľeńkij / tak l'apočki s'ložyt / tak kras'ivo b'yło / tak kras'ivo była // a c'ip'er ni_x'ož'it f_kas'c'oł // a naš ne_st'ał xaz'ic' // naž'ejems'a // i b'yli d'ŭe ž'eŭački u_ġey'o // adn'a uč'yłis'a v'm'es'c'e t'amže o_f_s'eľeŭičax an'i žyv'ut r'adam // no pad'vern'ułasa ftar'aja // on ġ'ez'ž'it v_ysp'ańju / fs'o ž'ectvo ġev'o praš'lo v_ysp'ańji // t'ože s_kas'c'oła vot tak // u_n'as isp'ancy b'yli i zaľisyval'i ž'ec'ej // pr'avda jem'u s'e'm'i let ne_było ješč'o // no ġi p'ervyj ras pap'ał / i adn'a s'e'm'ja br'ala i br'ala ġev'o v_ysp'ańju vot // no ġi n'ada 'eřim isp'ancam p'eredav'al'i jem'u ž'eńgi /ġ'anu / p'eredav'al'i tam už'e // no ġi 'eta ž'eŭačka p'ered'ała // i paznak'omil's'a s_'etaj ž'eŭačkaj // an'a s'ama iz_γom'eł'a / ne z'ž'es' // no vr'ože uč'yłis'a u_m'inske / vot // dak ješč'o v'm'es'c'e b'yli tam // to γ'om'eł' – babr'ujsk ġezd'a // to ne paľuč'ajets'a to tak / no on star'ałsa k_nej // vr'ože an'a panr'aŭilas' / ġej'o raž'ic'ełi par'adočnyje tak'ije // vot an'a_že pamay'ła jem'u ustr'oġics'a z'ž'es' na rab'otu // no ġi c'epler i ni toj ni toj naŭ'erno ne_m'a // no už'e dvaccac' p'atyj γot / už'e m'ožna b'yłoby i žeńicsa //

BABRUYSK DISTRICT – HOMELAND TO FLORIAN CZARNYSZEWICZ
YESTERDAY AND TODAY (REPORT OF FIELD RESEARCH)

SUMMARY

Field research in Babruysk and vicinity taken up recently is part of research of the religious language of Catholics in former North-Eastern Polish Borderland and writings of Florian Czarnyszewicz, who comes from Babruysk District, the author of several novels, the most famous of which is called *Nadberezhyntsy*.

The article presents short history of Babruysk with special attention drawn to cultural – educational problems and the dynamics of population development in this town. It shows functioning of the Catholic Church in Babruysk District in 20th and 21st centuries. It also discusses the language situation in the researched area which is as follows: the primary language in the town is Russian with elements of Belorussian. This language demonstrates great idiolectal diversity. People who live in the country and have never left it use a Belorussian dialect (which confirms the principle that living in the country favours preserving the dialect). The Polish language is present only during the liturgy and prayers of the eldest generation. During Masses said in Polish the Polish language is used for Eucharistic Liturgy but during the Liturgy of the Word Polish is present only for the reading. The sermon is preached in Belorussian. Belorussian is also used for pastoral announcements. Numerous participants of the Mass can be the proof of attachment to the Polish language as the language of liturgy.

During the research trip we visited four cemeteries where we photographed 87 tombs. As for these tombs, we were certain that they belonged to Poles (as surnames, names or father's names indicated). 33 inscriptions out of this number were engraved in Latin alphabet. We could observe mixing Latin types with Cyrillic ones.

The appendix given at the end of the article contains texts of an informant from Prodwin written phonetically.

БОБРУЙЩИНА – РОДИНА ПИСАТЕЛЯ ФЛОРИАНА
ЧАРНЫШЕВИЧА В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ
(ОТЧЕТ ПО ИТОГАМ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ)

РЕЗЮМЕ

Предпринятые в 2010 году полевые исследования в Бобруйске и его окрестностях являются частью исследований языка населения католического вероисповедания на территории бывшего Великого княжества Литовского. В частности исследования проводятся также в связи с творчеством малоизвестного писателя Флориана Чарнышевича, родившегося на бобруйской

земле. Флориан Чарнышевич – автор нескольких романов, среди которых наиболее известным является «Надберезинцы».

В статье представлен очерк истории Бобруйска с учётом культурно-просветительских аспектов и динамики развития численности населения в городе. Авторами показана деятельность католической церкви на Бобруйщине в XIX–XX веках.

Языковая ситуация на исследуемой территории представляется следующим образом. В городе преобладает русский язык с элементами белорусского. Этот язык сильно дифференцирован в зависимости от личности говорящего. Люди, которые родились в деревне и провели в ней всю свою жизнь, пользуются белорусским говором (что подтверждает наблюдение о лучшем сохранении говора в деревенской среде).

Польский язык присутствует исключительно в литургии и молитвах старшего поколения. На польских мессах по-польски ведётся евхаристическая литургия и литургия слова. Проповедь и объявления священник читает по-белорусски. Большое количество присутствующих на польской службе свидетельствует о привязанности католиков к польскому как языку литургии.

Ценным социолингвистическим материалом являются надгробные надписи. На 4 кладбищах мы обнаружили 33 эпитафии, высеченные латинским шрифтом. На деревенских кладбищах наблюдается смешение латинского шрифта и кириллицы.

В приложении приводится диалектный текст, записанный у информантки из деревни Продвино.

Słowa kluczowe: Białoruś, Bobrujsk, historia, sytuacja socjolingwistyczna, Kościół katolicki.

Key words: Belarus, Babruysk, history, sociolinguistic situation, Catholic Church.

Ключевые слова: Беларусь, Бобруйск, история, социолингвистическая ситуация, католическая церковь.